

האוטונומיה של אבא

מיכל שוורץ*

אבא מת מוות אלים וחטוף. כל הזרועות שהיו שלובות סביבו נפרמו. ידה של אמא, בשלוש אצבעות מקופלות כנגד הכתף של אבא, נותרה תלויה באוויר. אורנה בשמלה כתומה ובגרביים לבנים ישובה מרחפת, וידו הימנית של אבא, שעודה בתנועה, לא תאסוף אותי אל תוך הקונגלומרט האנושי הזה. עכשיו אנחנו כל אחד לעצמו. פזורים.

* ד"ר מיכל שוורץ היא עורכת, חוקרת ספרות ומרצה. 927mis@gmail.com

אבא מת בבוקר, ושנתיים אחרי כן אמא החליטה להשיב לעצמה את היד התלויה. היא אספה חפצים שלא היה בהם שימוש אל שקיות אשפה והערימה אותן בכניסה לבית. כמו שבבים מתעופפים החלו פיסות מחיינו לרחף. מילים כתובות, שברי צעצועים, בגדים נשכחים, ארונות שהפכו מיותרים ותמונות – זיכרונות אגורים במגירות, שהטיחו את עצמן בפנינו. בתוך ערבוביית החפצים שימשיכו עם אמא, ואלה שכבר לא, היו מונחים על שולחן הסלון גם הספר האחרון שאבא קרא בחייו – **שפינוזה וכופרים אחרים** – ופיסת קרטון לבנה שבלטה על רקע שולחן העץ הכהה. פתחתי את הספר וחלפתי ביעף על פני העמודים. מה אבא חיפש אצל שפינוזה בחודשים האלה? הסבר? הבנה כלשהי? לא שאלתי אז ולנחש אין טעם. כשאספתי את פיסת הקרטון אל שקית האשפה, אפשר לומר שהיא הפכה את עורה וגילתה את פנינו – ארבעתנו בפינה המוארת במרפסת ביתם של סבא וסבתא – הוריה של אמא.

דחקתי ערימה של שקיות שהיתה מונחת על הספה, התיישבתי וניגבתי בשולי השרוול אבק שכיסה את התמונה. תמונות, כתב ולטר בנימין, הן כמו נבואה לאחר שמצביעה על דבר מה שעתיד להתרחש, וכבר נזרע באירוע המצולם ונוכח בצילום,¹ ובאמת הכול בעצם היה ידוע כבר אז באותו הבוקר.

תמונות ילדותנו ממלאות בקושי חצי אלבום ורובן סדרות שצולמו ביום אחד ואחרי כן כמה שנים של הפוגה. הסבר אפשרי לכך הוא שלא היו האמצעים לקנות מצלמה, אבל אם חוזרים למבט המנומנם־משהו של אמא ולרזון המעט סגפני של אבא, מספר התמונות המועט ותדירותן המשונה נדמים פתאום הגיוניים. חסרה היתה להם תודעת המצלם, זה "המנצח רגע שלא יחזור". צריך לשם כך ערנות למתרחש, שלא היתה לאמא, ומידה של החשבה עצמית, שאבא סלד ממנה ומאלה שחיים את החיים פעם אחת ואחר כך שוב כשהם עוצרים כדי להצטלם, ופעם אחר פעם חיים את אותו הרגע, שהופך מתוק ככל שהזמן חולף. הפינוק הנוסטלגי היה זר לגוף הרזה שהיה מוכן להחזיק עליו רק את מה שהכרחי. אז נשאר סבא. סבא צילם אותנו מדי פעם, אבל סבא לא היה כרוניקאי. הוא לא תיעד על דרך השגרה, אלא על דרך החגיגות. מצלמה לא שולפים סתם כך. באותו בוקר משהו בנו משך לפתע את רוחו. אולי ההרמוניה ששרתה על ארבעתנו, אולי ההשתדלות שבשמלות. למענו השתדלנו ולמען סבתא. התייפינו בשבילים. בשביל שבת בבוקר.

לא אבא, אבא בא כי אמא רצתה, כי זו היתה שגרת הביקורים. "הוא כזה טוב,

כל מה שאני מבקשת הוא עושה", אני יכולה לשמוע אותה. מה שלא היה נכון כי לאבא היתה צורת הסירוב העקיפה שלו.

התמונה הזאת היא עצירה לרגע של תנועתו השותקת לאורך חדר המגורים בביתם של סבא וסבתא. בהמתנה עמוקה הסתובב בין הקירות, דיבר מעט וכמעט שלא פנה אל הוריה של אמי ישירות, כי לא היה לו אמצעי הפנייה. המילה הראשונה, השם, ההגדרה היו חסרים. ומכאן כבר כל המשפט הראשון ניתן ושיחה אינה אפשרית. הנוהג המקובל במשפחותיהם של הורי לכנות את הורי בן הזוג "אמא" ו"אבא", לא התאים נוכח הזרות ששרתה בינו ובינם. גם לפנות אליהם פשוט בשמם היה בלתי־אפשרי משום שהיתה בכך קרבת יתר המפחיתה לכאורה מכבודם או משהו כזה. ועוד יותר לא יכול היה לקרוא להם "אבא" ו"אמא" בשל הזרות שהלכה ונפערה בינו ובין העולם שממנו בא, מאז המשפט ההוא של אמא שלו כשהיה בן תשע או עשר.

זה היה כשנגמר הכסף ובמאבקי היוםיום איש לא שם לב שחדל לבקר בבית הספר, ובסוף השנה הודיעו לו שהוא נשאר שוב "בכיתה הרביעית" – כך סיפר. השאירו לו גם אפשרות להשלים את חומר הלימוד במהלך הקיץ ולהיבחן בתחילת השנה. הוא למד כל הקיץ את כל המקצועות. המורה בחן אותו רק על כתב רש"י, דווקא כתב רש"י לא למד. הוא הלך לאמא שלו והתחנן תגיד לי. "תגיד לי שייבחן אותי על כל השאר", אבל סבתא ענתה לו: "זה מן אללה". מאיפה היא הביאה את זה? מאיפה הגיע פתאום האלוהים לחיים שלה? ועוד בערבית?

אפשר בטעות לחשוב שזאת היתה הצדקת גורל, אמונה פטלית בכוח עליון או בגורל קבוע מראש – "מכתוב", אבל לא זאת היתה הסיבה שסבתא אמרה "זה מן אללה". היה משהו מייאש הרבה יותר בדברים שלה. מה שהיא אמרה לאבא היה: "אתה הבן שלי, אני הסיבה שלך. מה חשבת לעצמך? שבקיץ אחד תוכל להטות את החוקים? אלה החוקים שלנו, כך פועלים החיים שלנו ואתה לא יכול לצפות למשהו אחר". סבתא בעצם אמרה: "הדברים לא יכלו להיווצר מאלוהים בשום אופן אחר ובשום סדר אחר מכפי שנוצרו". בפיקחון מלא היא אמרה את זה, ומתוך הכרה שיש חוקיות בעולם ושדבר נובע מדבר, והרצון של הילד הזה לעמוד על זכותו לא להישאר כיתה, לא יתממש.

נכון, לא סבתא אמרה את המשפט: "הדברים לא יכלו להיווצר מאלוהים בשום אופן אחר ובשום סדר אחר מכפי שנוצרו", אלא שפינוזה במשפט 2.33 בבסיסו

עומדת התפיסה שאלוהים או הטבע (deus sive natura) פועל על פי התבונה ונשלט על ידה באמצעות חוקים. חוקי הטבע תקפים בכל מקום והכול פועל ונקבע על פיהם. כדי שדברים יוכלו להיות שונים מכפי שהם, צריך גם אלוהים שונה, ושבמקרים מסוימים יחולו חוקי טבע שונים. וזה, קובע שפינוזה, הרי אבסורד. שכלו של האלוהים הוא סיבתם היחידה של הדברים, של מהותם ושל קיומם. רצון חופשי אינו קיים אלא רק תהליכים סיבתיים. "אין בנפש שום רצון מוחלט או חופשי; אלא הנפש נקבעת לרצות דבר זה או אחר על ידי סיבה, שגם היא נקבעת על ידי סיבה אחרת, וזו שוב על ידי סיבה אחרת, וכך לאינסוף".³ אז מה נותר לאבא לעשות? סבתא צדקה. אם אכן היא ואבא כפופים לאותן הסיבות, יהיה עליו לקבל את המציאות ולהישאר בכיתה הרביעית.

כל העסק היה נחתם כך אלמלא העובדה ש"כל בני האדם נולדים בלי ידיעה של סיבות הדברים... כשאינם יכולים לשמוע הסברים מפי הזולת, לא נותר להם אלא לחזור אל עצמם ולהרהר בתכליתיות הקובעת בדרך כלל אותם עצמם לעשות פעולות דומות; וכך הם מעריכים את נטיות כוחו של הזולת, בהכרח מתוך נטיות רוחם".⁴ אכן סבתא טעתה בפיענוח הסיבתיות. היא הציעה לאבא לנהוג כפי שהיא היתה נוהגת במקומו ומתוך כך גם נפרדה ממנו בגיל כל כך צעיר. "אדם [אחד] הוא הסיבה לקיומו של אדם אחר אבל לא הסיבה למהותו, שכן מהות זאת היא אמת נצחית...". מאז המקרה ההוא אבא הבין שהוא צריך לפעול בעצמו, לעשות כל מאמץ לא להישאר כיתה, ואחר כך דברים המשיכו לנבוע בסיבתיות הדוקה כששנים ספורות אחרי כן זכה במלגה ויצא מהבית. כוחות הטבע (צנטריפוגליים?) שהחזיקו יחד את הוריו ואחיו שלחו אותו, וביחד איתו עם השנים גם אותנו, למסלול אחר הולך ומתרחק. אחרי התנועה החוצה הגיעה לזמן קצר גם התכנסות כשישכנו שבעה על אבא. כולנו התקבצנו יחד סביבו כשהוא כבר לא היה.

אז מה היה שם בהחלטה להיפרד אם לא רצון חופשי? מה בכל זאת גרם לאבא שלא לוותר על בית הספר ולוותר על הקשר שלו עם המשפחה שלו? "אני אומר שאנו פועלים כאשר מתרחש בנו או מחוץ לנו דבר מה שהננו סיבתו ההולמת; כלומר [...] כאשר מתוך טבענו נובע בנו או מחוץ לנו דבר מה שאפשר להבינו באופן ברור ומובחן מתוך טבענו זה בלבד. ומן הכיוון ההפוך אני אומר שאנחנו סובלים פעולה כאשר מתרחש בנו דבר מה, או מתוך טבענו נובע דבר מה,

שהננו סיבתו רק באופן חלקי".⁵ הנה אנחנו מסתובבים בעולם, חשופים לטבע וסביבתו. הטבע או האלוהים שולח לנו גירויים והם מפעילים אותנו. לפעמים קורה שדברים עולים מתוכנו ואז, "נובע בנו דבר מה שאפשר להבינו באופן ברור ומובחן מתוך טבענו בלבד".⁶ לא רצון חופשי, אומר לנו שפינוזה, לא צריך להגזים. אפשר להסתפק באוטונומיה וגם היא חלקית ולא קלה להשגה כי התנאי הראשון לממש אותה הוא שנדע לזהות את המהות הטבעית שנובעת בנו מהסיבות שהן רק שלנו ולבחור בה. תנאי שני ולא אחרון הוא הנכונות לשלם מחיר על האוטונומיה שלנו.

בחודשים האחרונים לחיי אבא ישב על כורסה כי לא היה יכול ללכת או לשכב. הכאבים לא הניחו לו כשהיה ער ולשינה פחד לשקוע, שמא לא יתעורר. מדי ערב היו מתכנסים סביבו חברים. הנאה גדולה היתה נסוכה על פניהם כשאבא קיבל את פניהם. הם לא ראו את הרזון ואת העור ההולך ומצהיב, ואם ראו שכחו מיד כי אבא ניהל את השיחה בנועם, במינון המדויק של הפחת רוח חיים במקום הנכון ומתן המרחב לאחרים. בייחוד אחת שאני חושדת שאהבה אותו מעט יותר ממה שמתירה המידה הטובה, היתה מהמשוחחות.

"הקיפוח הזה, כמה אפשר עוד להיתלות בו. דור ראשון אפשר להבין אבל דור שני ושלישי עדיין מקופחים, אנשים צריכים לקחת את החיים שלהם בידים". היא הביטה באבא ואספה זרועותיה בחיקה בעמדה של המתנה וביקשה ממנו, כפוסק אחרון, אישור לדבריה. מי כמוהו יודע, הוא הלוא עשה את זה. הוא יצא משם, מהעוני. אבל אבא לא נענה למחווה שלה.

"אז מה אתה אומר יודה? נכון?" התעקשה.

אבא שתק רגע ואחר כך ברצינות ואולי באירוניה ענה: "אפשר, הכול אפשר, זה רק מאוד קשה", והניח את כפות ידיו הגדולות על ירכיו הרזות שכבר בקושי הצליח להניע, אולי מצביע על המחיר.

אבל השיחה לא הסתיימה בכך, הוויכוח נמשך, ואחרת הגנה בלהט על תוכנית כלכלית שתוציא אותנו מהבוץ, תביא לצמיחה ותמלא את קופת המדינה. ומישהו התחיל לצעוק: "אבל מה עם העניים?" והיא, בטוחה בצדקתה, ביקשה חיזוק בדבריו של אבא: "אז מה אתה אומר יודה? אתה כלכלן." ואבא אמר שזו תוכנית שתניב כנראה תוצאות טובות לקופת המדינה והיא משולה לכך שהיא, הגברת, תחסוך ואולי אף תשקיע בתבונה את כספה, אבל לא תשאיר די כסף להאכיל את הילדים שלה. וזו שקעה אל תוך המחשבה המחודשת שהוצעה לה, בשפה

הברורה לה ביותר. עכשיו זה פשוט. פשוט כמו היא והילדים שלה. וכך, יושב סוף־סוף, המשיך אבא לשוחח, זיק דק של הנאה בפניו. ואני הסתכלתי בו וחשבתי לעצמי כמה טוב לי עכשיו. אחרי שנפרדו ממנו האורחים, אחרי שהפנו מבטים מקווים לראות אותו גם מחר, אמר לי אבא, בקול בריטון עמוק ובחיוך של ילד, משפט שלא נתנו לי כוחותי לשאת: "ראית? הם אוהבים אותי".

ואולי הסיבתיות השפינוזית התגלגלה גם אל התמונה? והתמונה היא בכלל לא נבואה לאחור אלא גם היא תולדה ברורה של אירוע כתב רש"י ההוא? כי לאוטונומיה של אבא היו השלכות. סבא היה חד־עין וראה שהציר הוא אבא. הזרוע בטוחה באחיזתה באורנה, המבט השלו מאחורי המשקפיים, הכתף הנוחה תחת אצבעותיה של אמא שמוריעות "זה שלי".

לא אני. ידי אסופות אל גופי, כפותי אווזות זו בזו, גופי קרוב אבל לא נוגע ברגלו של אבא. שלושתם מביטים למצלמה והעיניים שלי פונות הצדה. כף ידו של אבא נעה לעבר כתפי כמו מבקשת לסגור את המרובע. אבל סבא לחץ על הצמצם רגע קודם לכן, וכך נותרה דמותי המצולמת בפנים וגם בחוץ. איך אפשר להחליט? ואיך אפשר בכלל לבחור?

"אדם [אחד] הוא הסיבה לקיומו של אדם אחר אבל לא הסיבה למהותו, שכן מהות זאת היא אמת נצחית;... לו יכלה מהותו של האחד להיהרס ולהיעשות שקרית, היתה גם מהותו של האחר נהרסת".⁷ כי על הדרך נולדנו שתינו, ראשונה אני ואחר כך אורנה. משוכות הכתב רש"י שאבא היה צריך לדלג מעליהן היו אז סמוכות כל כך זו לזו. הוא עבד ביום ולמד בערב, ובליילה ישב רכון מעל שולחן כתיבה בחדר השינה. לא ממש שולחן. זה היה לוח עץ כבד מצופה בפורמייקה דמוית שיש אפור שאבא חיבר לקיר בשתי תומכות ברזל קצרות מדי. השולחן לא נכנע, זה הקיר שקרס פנימה אל תוך החדר אבל החזיק מעמד על בלימה עד לרגע האחרון, עד שאבא סיים את הלימודים. ואז סבא הציע לעזור, וכשהייתי בת שנה הוריה של אמי לקחו אותי אליהם והלינו אותי בחדרם ועשו אותי לילדה שלהם. עד שיום אחד אחרי שנתיים, כשרווח לאבא ואמא, הם החזירו אותי אליהם הביתה.

את הכול היה אפשר לראות באותו הבוקר. לא נשענתי על רגלו של אבא, וכף ידו לא אספה אותי בסופו של דבר, ומתוך ההיסוס הזה ולבטי הנאמנות הללו, גם לא הישרתי מבט אל סבא. ובפסיחה הזו על שתי הסעיפים, מחכה, הפסדתי את אבא.

הערות

1. ולטר בנימין היסטוריה קטנה של הצילום 16 (חנן אלשטיין מתרגם, אריאלה אזולאי עורכת מדעית, 2004).
2. ברוך שפינוזה אתיקה 110 (ירמיהו יובל מתרגם, 2003).
3. שם, עמ' 181.
4. שם, עמ' 116.
5. שם, עמ' 194-195.
6. שם, עמ' 194.
7. שם, עמ' 97-98.